

Mladen Lazić
Filozofski fakultet
Beograd

POJAM DRUŠTVENE PROMENE: OSNOVNA TEORIJSKA SHVATANJA

THE CONCEPT OF SOCIAL CHANGE: BASIC THEORETICAL ORIENTATIONS

ABSTRACT: The concept of social change, different interpretations of mechanisms of social change and basic theoretical orientations in which social change are explained have been discussed in the paper. Social change is defined as the process in which new social relations between individuals and/or social groups are established in a certain period of time. The difference between concepts of social change, social development and social progress has particularly been stressed. In the second part of the paper standpoints which find the mechanisms of change in material or spiritual reality, or in diffusion, are analyzed. Also, theoretical currents which point to structures or actors as the primary originators of change have been discussed. In the third part basic theoretical standpoints on social change have been analyzed: classical and neo-evolutionism, Marxism, cyclical and historicist ideas, theory of modernization and contemporary historical sociology.

APSTRAKT: U tekstu se analiziraju pojam društvene promene, različita tumačenja o pokretačima promena, kao i osnovna teorijska stanovišta u okviru kojih se promene interpretiraju. Društvena promena definiše se kao proces u kojem se uspostavljaju novi oblici društvenih odnosa između pojedinaca i/ili društvenih grupa, u određenom vremenskom periodu. Naročito se podvlači značajna razlika između pojmova promena, razvoj i progres. U drugom delu teksta analiziraju se stanovišta koja osnovne pokretače promena nalaze u materijalnim ili duhovnim izvorima, kao i u difuziji, a zatim i strukturalna, te akterska shvatanja o mehanizmima promena. U trećem se delu ukratko tumače osnovna teorijska stanovišta o promenama: klasični evolucionizam i neoevolucionizam, marksizam, cikličko i istorijsko stanovište, teorija modernizacije i savremena istorijska sociologija.

1. Pojam društvene promene

Pojam društvene *promene* (od menjati: postati, ili biti učinjeno, drukčijim – RSHKJ^{*}) označava proces u kojem se uspostavljaju novi oblici društvenih odnosa između pojedinaca i/ili društvenih grupa, u određenom vremenskom periodu. U tradicionalnoj sociologiji, počev od njenog osnivača Ogista Konta (Comte), pojam društvene promene posmatrao se kao deo tzv. društvene dinamike, od koje se analitički odvajala društvena statika. U savremenoj sociologiji to je odvajanje uglavnom napušteno, jer se društvene pojave najčešće određuju kao inherentno istorijske, što znači da promenljivost predstavlja temeljno svojstvo njihovih struktura. Da bi se utvrdila promenljivost društvene pojave, njena se

---

^{*} Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika

bitna svojstva moraju odrediti kao relativno stabilna, odnosno trajna, kako bi se ona uopšte mogla identifikovati. Sama ta stabilnost, međutim, istovremeno se razlaže time što se polazi od pretpostavke da je struktura pojave istorijski nastala, kao i da se njena pojedinačna svojstva tokom vremena menjaju, što postepeno vodi i do promene njenih bitnih svojstava, pa tako i strukture same.

U okviru sistemskog pristupa, unutar kojeg se najčešće analizira kategorijalni aparat vezan za pojam društvene promene, razlikuju se promene unutar nekog sistema od promena samog sistema (sam sistem definiše se kao skup elemenata koji su povezani na takav način da promena jednog ili više elemenata uzročno dovodi do promene u drugim elementima, u nekom vremenskom poretku, a koji je situiran u složenoj i promenljivoj, od njega relativno nezavisnoj okolini). Jasno je da se u prvom slučaju radi o takvim pojedinačnim promenama, koje ne menjaju suštinska svojstva sistema. S druge strane, određenje promene kao suštinske zavisi od toga kako se dati sistem definiše. (Ako se, npr., kapitalizam definiše kao industrijsko društvo, onda preovlađivanje sektora usluga u savremenom svetu znači da je kapitalistički sistem zamenjen nekim drugim, npr. postindustrijskim. Definiše li se kapitalizam kao sistem najamnog rada, onda napredovanje uslužnog sektora znači da se menjaju sastavni delovi sistema – u ovom slučaju odnosi unutar ekonomskog podsistema – ali ne i njegovo suštinsko svojstvo.) Unutar ovog pristupa navode se sledeći oblici promena (u narednom tekstu uglavnom se sledi analiza data u: Sztompka, 1994):

- promena pojedinačnih elemenata, koji čine strukturu nekog sistema odnosa (npr. zamena ljudskog rada mašinskim unutar kapitalističkih preduzeća);
- promena odnosa između pojedinačnih elemenata sistema (potiskivanje savršene konkurencije relativno malih firmi od strane oligopolske konkurencije);
- promena funkcije koju elementi imaju u strukturi društvenog sistema (gubljenje ekonomske uloge porodice u savremenom društvu);
- promena podsistema iz kojih se mogu sastojati složenije društvene strukture (jačanje ili slabljenje regulacione uloge države u savremenoj ekonomiji);
- promena granice koja odvaja neku strukturu od drugih struktura, odnosno od njene okoline (kapitalistička globalizacija);
- promena okoline u koju je struktura situirana (nestanak kapitalizmu konkurentskog, socijalističkog tipa društva).

Društvena promena može se, takođe, odvijati na makronivou (npr. promene kapitalističkog sistema), mezonivou (promene unutar pojedinih kapitalističkih društava, ili različitih klasa unutar pojedinih društava itd.) i na mikronivou (promene u okvirima pojedinačnih preduzeća i t. sl.).

S obzirom na forme društvene promene, može se navesti sledeća složena tipologija, koja se zasniva na više kriterijuma: obliku promene, njenom ishodu, svesti aktera o promenama i pokretaču procesa (up. Sztompka, 1994: 12).

Ako se kao kriterijum uzme sam oblik, mogu se razlikovati usmerene i neusmerene promene. Usmerene promene su nepovratne i često kumulativne, što znači da je prethodni oblik pretpostavka narednog (npr. tehnološke promene). Usmerene promene mogu biti postepene, i to jednolinijske ili višelinijске (jednolinijske promene su one u kojima svi oblici koji se menjaju prolaze kroz iste stadijume; takva bi, npr., bila podela opšte istorije čovečanstva na paleolit, neolit, bronzano doba, gvozdeno doba itd.; dok se kod višelinijских promena pojavljuju različite putanje u istom smeru – kao što je postojanje različitih oblika feudalizma – zapadnoevropskog, vizantijskog, japanskog), ali mogu biti i skokovite (nelinearne, kao u slučaju Oktobarske revolucije u Rusiji, koja je u kratkom vremenu dovela do izgradnje potpuno novog društvenog oblika).

Neusmerene promene mogu se podeliti na slučajne, u kojima se ne pojavljuje određeni obrazac (ulična pobuna u siromašnoj gradskoj četvrti zbog nasilne intervencije policije, npr.), ili oscilatorne, kod kojih dolazi do ponavljanja manje ili više sličnih oblika delanja. Kada su ti oblici uglavnom slični, može se govoriti o ciklusima (npr. u slučajevima u kojima društvena delatnost sledi prirodne promene – kao u poljoprivrednim radovima), a kada imaju kumulativan oblik, tada se promene nazivaju spiralnim (kao što se zbiva kod ekonomskih ciklusa, u kojima se smenjuju periodi uspona i recesija, ali se naredna recesija događa na višem nivou društvenog proizvoda nego prethodna).

Često se društvene promene klasifikuju i s obzirom na svest njihovih aktera, pri čemu se razlikuju: svesne i nameravane promene, pri kojima akteri ostvaruju ciljeve koje su naumili (proizvodnja automobila radi unapređenja transporta); nesvesne i nenameravane, kada se tokom nekog delanja jave posledice koje nisu bile očekivane (zagađivanje prirodne okoline kao posledica upotrebe velikog broja automobila); i promene sa posledicama suprotnim od očekivanih (kada zbog rastućeg broja automobila počne da dolazi do saobraćajnih zagušenja, tako da se transport usporava umesto da se ubrza).

Još jedan kriterijum podele društvenih promena mogu predstavljati njihovi rezultati. S obzirom na to, mogu se razlikovati: prosta reprodukcija, pri kojoj promene znače ponovno uspostavljanje prvobitnog stanja; proširena reprodukcija, tokom koje se zbiva kvantitativno uvećanje neke društvene pojave; i transformacija, koja predstavlja kvalitativnu promenu (prenošenje postojećeg naučnog znanja predstavlja prostu reprodukciju, nalaženje novih činjenica koje potvrđuju postojeću naučnu teoriju primer je proširene reprodukcije, a konstrukcija nove naučne teorije na temelju kumulisanja novih činjenica znači transformaciju).

Jedna od najčešćih podela društvenih promena, takođe prema kriteriju njihovih rezultata, jeste ona prema kojoj se razlikuje društveni rast od društvenog razvoja i društvenog progresa. Kao i kod proširene reprodukcije, rast se definiše kao kvantitativno uvećanje neke društvene pojave – elemenata, podsistema, sistema (rast broja stanovnika, društvenog proizvoda, broja visokoobrazovanih stanovnika itd.).

Pojam društvenog razvoja znatno je kompleksniji i opterećen kontroverzama. Samo značenje ovog pojma implicira određen pogled na društvene promene, pošto se on tumači kao „postupni preobražaj u složenije oblike, u savršenije stanje [...]“ (RSHKJ). Etimološki, reč razvoj upućuje na kvalitativnu promenu do koje vode imanentni uzroci (raz-viti, izaći iz ovojnice, osloboditi ono što je unutrašnji potencijal). U tom smislu često se podrazumeva da pojam društvenog razvoja označava realizaciju nekog unutrašnje datog potencijala, pa stoga predstavlja i nužan proces, koji se odvija kroz određene faze, pri čemu je ovo kretanje po pravilu nepovratno i vodi u viši društveni oblik, odnosno savršeniji (složeniji, adaptibilniji, pa i pravedniji, moralniji itd.) društveni poredak. U tom se okviru opšti istorijski proces društvene promene razumevao kao evolutivan (latinski: *evolutio*, prema *evolvere* – razvijati, odmotavati – VRSR*), a u nekritičkoj upotrebi sam se pojam društvene promene izjednačavao s pojmom razvoja.

Još specifičniju razvojnu interpretaciju pojma društvene promene predstavlja pojam društvenog progressa, u kojem je izrazito naglašena vrednosna komponenta. Naime, dok pojam razvoja može zadržati vrednosnu neutralnost (tako da se tumači samo kao povećanje diferencijacije, kompleksnosti, međuzavisnosti i adaptibilnosti, čije posledice po ljudsko društvo i pojedince mogu biti protivrečne, pozitivne i negativne), progres (latinski: *progressus*, prema *progredi* – ići napred; VRSR) uvek podrazumeva kretanje prema nekom obliku idealnog društvenog poretka, čija se svojstva određuju u skladu s nečijim vrednosnim opredeljenjem. Iako je ideja progressa trajno prisutna u ljudskom razmišljanju o istoriji, ona je poseban zamah dobila s prosvetiteljstvom, a zatim u XIX veku, s ubrzanjem tehnološkog, ekonomskog i naučnog razvoja. Tako je ona snažno prisutna kako u filozofiji (Kant: moralni napredak čovečanstva; Hegel: napredovanje svesti o slobodi; Marks: razotudjenje), tako i u sociologiji (Kont, Spenser/Spencer, Marks, Dirken/Durkheim i drugi – određuju progresivne etape društveno-istorijskog razvoja). Slično kao i kod tumačenja društvenog razvoja, ali još naglašenije, društveni progres, u najopštijem smislu, po pravilu, podrazumeva sledeće elemente: jedinstveno vreme, u kojem se kontinuirano napreduje od manje savršene prošlosti, preko savršenije sadašnjosti, do idealne budućnosti; usmereno, nepovratno kretanje kroz određen broj razvojnih stadijuma, do konačnog društvenog oblika; kumulativnost, pri kojoj se u svakoj fazi napredujućeg kretanja pripremaju pretpostavke za novu fazu; neizbežnost faza kroz koje istorijsko kretanje prolazi; imanentnost činilaca koji pokreću proces promene, koji ga stoga čine nužnim; trajni proces poboljšavanja društvenog poretka, prema primenjenom vrednosnom kriteriju, koji konačno rezultira uspostavljanjem savršenog društva.

Kao što se u specifičnim društveno-istorijskim okolnostima, obeleženim napredovanjem društva na ekonomskom, političkom, kulturnom i naučnom planu, pojam progressa nametao kao samorazumljiv interpretativni istorijski okvir,

---

* *Veliki rečnik stranih reči i izraza*

tako je i u kriznim vremenima on bivao podvrgnut radikalnim osporavanjima. Njegovo nedvosmisleno vrednosno utemeljenje bilo je najpodložnije kritici, s obzirom na to da se u podeljenom društvu (klasno, etnički, rasno itd.), naročito u periodima kriza, teško može trajnije utvrditi vrednosna saglasnost. Tako će se predstava o rezultatima dosadašnjeg istorijskog razvoja, kao i o budućem kretanju, pristalica teze o suštinskoj jednakosti ljudi značajno razlikovati od stanovišta onih koji u meritokratskom takmičenju prirodno nejednakih pojedinaca vide najbolji okvir za razvoj individualnih i društvenih potencijala. Nemogućnost da se usaglase kriterijumi za merenje rezultata društvenih promena na taj će način neizbežno dovesti i do različitog ocenjivanja istorijskog kretanja: zastupnicima uverenja o ukupnosti progresivnih kretanja (kao što je slučaj s Fukujamom/Fukuyama i njegovom tezom o „kraju istorije“) suprotstaviće se oni koji tu ukupnost relativizuju (stanovište Volersteina/Wallerstein o „neodređenosti“ opšteg pravca istorijskog razvoja, npr.), a takođe i oni koji je u celini osporavaju (u slučaju, recimo, cikličnog tumačenja istorije).

Ako nemogućnost da se postigne saglasnost oko („idealnog“) konačnog cilja istorijskog kretanja predstavlja teško premostiv nedostatak stanovišta o progresivnom napredovanju društva, još veće manjkavosti ideje progresa otkriva teorijska, a posebno empirijska (konkretno-istorijska) kritika svih njegovih važnih odrednica. Tako su ubedljivo odbačene tvrdnje o teleologičnosti (unapred dati, konačan cilj kretanja), imanentnosti (zadati unutrašnji mehanizmi kretanja), linearnosti (stalno napredujući i za sva društva isti tok kretanja), univerzalnosti faza (podeljenost ukupnog kretanja na uvek iste odseke) i njihovih neizbežnosti (nemogućnost preskakanja i vraćanja natrag) itd. Pošto je kritika ovih odrednica veoma solidno činjenički potkrepljena, njihove tvrde formulacije uglavnom su napuštene.

2. Pokretački mehanizmi društvenih promena

Pitanje tumačenja pokretačkih mehanizama društvenih promena i dalje je otvoreno. Jasno je da nastojanje da se uzroci promena naučno utvrde, unapred mora odbaciti svaki pokušaj uvođenja „onostranih“ pokretača – kao što je Bog, npr. – jer se takvo stanovište ne može proveriti iskustvenim metodama, pa ne može pripadati korpusu nauke (ono, znači, ostaje u području verovanja). U okviru pokušaja racionalne (empirijski proverljive) interpretacije uzroka promena, dugotrajna diskusija vodi se između stanovišta koja te uzroke nalaze u ljudskom umu (duhu, ili napredovanju saznanja i t. sl.) i onih stanovišta koja prednost daju različitim materijalnim činiocima (okolini, materijalnim potrebama, ljudskom delanju itd.). Jedan od klasičnih zastupnika prve teze bio je, u filozofiji, Hegel, prema kojem istorijski razvoj predstavlja proces ospoljavanja uma, koji tokom tog razvoja dolazi do samosvesti. Društvene promene kao posledicu osobenosti ljudske svesti tumačili su, međutim, i sociolozi i antropolozi, kako u XIX veku (od Konta i Sen Simona / Saint-Simon, a kasnije u značajnoj meri i Morgana, Tajlera/Tyler itd.; – up. Sanderson, 2007: 21–25), tako i u XX veku

(Hophaus/Hobhouse, Parsons i drugi). Iako nema nikakve sumnje da je akumulirano ljudsko znanje pretpostavka različitih procesa promena, pogotovo u modernom dobu (koje neki iz razumljivih razloga nazivaju dobom naučno-tehničkih revolucija), ostaje otvoreno pitanje da li se ono može uzeti kao „prvi pokretač“, kao i osnovni mehanizam istorijskih promena, a da se ne upadne u teleološke ili tautološke zamke (imanencija duhovnog razvoja, odnosno shvatanje istorije kao procesa samoizgradnje duha).

Različiti su činioци isticani kao materijalni pokretači društvenih promena. Poznato je Marksovo filozofsko-antropološko tumačenje istorijskog razvoja na osnovu ljudske prakse kao temeljnog svojstva čoveka. Ovo tumačenje, međutim, može predstavljati samo opštu polaznu osnovu za objašnjenje istorijskih mehanizama društvenih promena, koje je sam Marks kasnije pokušavao da formuliše u okvirima koncepcije o sukobu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, kao o pokretačkom mehanizmu smene društveno-ekonomskih formacija, s jedne strane, te o klasnoj borbi kao „babici istorije“, s druge strane. Maltusova rasprava o stanovništvu, prema kojoj njegov prekomeran rast premašuje mogućnosti proizvodnje hrane i time neposredno vodi do društvenih promena, imala je snažan i dugotrajan odjek među teoretičarima koji su pokušavali da promene uzročno objasne. Tako je značaj rasta stanovništva snažno podvukao još Spenser, a zatim Samner/Sumner i Keler/Keller („zakon o stanovništvu“, koji društvene promene tumači kao posledicu promene proporcije broja stanovnika i obradive površine), Karneiro/Carneiro („statistički zakon“, prema kojem je društvena kompleksnost funkcija gustine stanovništva) itd. Ekonomske činioce mnogi su teoretičari izdvajali kao osnovne uzročnike društvenih promena još od Marksa naovamo, a njihovo sužavanje na tehnološka napredovanja predstavlja za mnoge analitičare specifikaciju tog opšteg uzroka (od Morgana i Engelsa u XIX veku, do Čajlda / G. Child i Vajta / W. White u XX veku). Blisko tom gledištu je i stanovište o ovladavanju energijom i informacijom kao ključnim pokretačima promena (G. Lenski). Treba, takođe, pomenuti i naglašavanje uticaja prirodne sredine (ekologije) na društvo, koje je naročito naglašeno u zasnivanju „multilinearne“ koncepcije evolucionizma Stjuarda / J. Steward (a zatim i kod Herisa / M. Harris, Sandersona i drugih), kao i ratnih sukoba (borba za retke resurse) itd.

Najzad, posebno mesto, kada je reč o uzrocima društvenih promena, ima stanovište o ulozi prenošenja promena iz jedne u drugu društvenu sredinu (promene kao posledica difuzija). Jasno je da je ovo stanovište moglo naglašenije doći do izražaja tek kada se od pokušaja utvrđivanja najopštijih zakona društvenih promena (na nivou ljudske zajednice kao celine) prešlo na proučavanje pojedinačnih društava (kultura itd.). Iako su, naime, klasični evolucionisti pominjali značaj kulturne difuzije za društvene promene, ovaj je činilac izrazito važnu uzročnu ulogu dobio tek u okviru kritike klasičnog evolucionizma, od strane Boasa i njegovih sledbenika (Goldenweiser/Goldenweiser, Lovvija/Lowie i dr.). Svako empirijsko antropološko ili sociološko istraživanje promena moralo se suočiti sa činjenicom da su se one odvijale u nekom obliku interakcije s dru-

štvenom okolinom (bilo tako što su spoljašnji obrasci u najvećoj meri prihvatani/nametani, ili što su usvajani u znatno promenjenom obliku, tako što su prilagođavani vlastitim potrebama, ili što su antitetički prihvatani – izgradnjom obrazaca koji su se suprotstavljali okruženju itd.). S druge, pak, strane, očiglednu granicu difuzionističkog tumačenja promena predstavlja objašnjenje nastanka novih obrazaca, novih oblika odnosa („morfogeneze“ i t. sl.).

Drugo značajno polje rasprava o uzrocima društvenih promena predstavlja pitanje o tome da li su, u krajnjoj instanci, uzroci promena društvene strukture (npr. ometanje razvoja proizvodnih snaga od strane prevaziđenih proizvodnih odnosa) ili delovanje aktera (npr. klasna borba, ili velike istorijske ličnosti i t. sl.). Prvi pristup karakterističan je za istorijski materijalizam (iako postoje pokušaji nekih zastupnika ovog stanovišta da naglase značaj aktera), Parsonsovu verziju funkcionalizma, strukturalizam (Levi Strosa / Levi-Strauss, Altisea/Althusser i drugih). Osnovno polazište tog pristupa jeste da u ljudskom društvu, slično kao i u prirodi, deluju opšte zakonitosti, koje su nezavisne od volje pojedinaca, drugim rečima, da su pojedinačna delanja (individualna i kolektivna) određena (nametnuta) opštim odnosima (da je delovanje kapitalističke države, npr., u krajnjoj liniji određeno interesima kapitalističke klase, te da je postupanje pojedinačnih političkih aktera ograničeno opštom ulogom koju u kapitalizmu ima država). Nasuprot tome stoji stanovište da se ljudsko društvo upravo po tome bitno razlikuje od prirode, što su strukture ovde rezultat ljudske akcije, a ljudska akcija počiva na slobodi (slobodnoj volji, samosvesti itd.).

U ovom drugom slučaju postoji i razilaženje oko toga ko može biti delatni subjekt. Prema stanovištu metodološkog individualizma (čiji je najznačajniji predstavnik bio M. Veber / Weber, dok je u modernoj sociološkoj teoriji ono najizrazitije zastupljeno unutar simboličkog interakcionizma), stvarno delatni mogu biti samo pojedinci, jer se u krajnjoj liniji sva „kolektivna“ postupanja razlažu na individualna činjenja (odluku o Oktobarskoj revoluciji u Rusiji 1917. godine nije donela „radnička klasa“ već rukovodstvo boljševika, na predlog Lenjina itd.). Drugi autori tvrde da delatni mogu i jasno strukturisane, organizovane grupe, u tom smislu što pojedinci donose odluke, a članovi grupe ih kolektivno izvršavaju (naravno, jasno je da se ovde radi samo o varijanti prvog stanovišta). Najzad, može se dokazivati (a to je stanovište autora ovog teksta) i da se, kada je reč o teorijskom razmatranju, na različitim nivoima analitičke apstrakcije različite kategorije pojavljuju kao delatne (jer su, u kategorijalnom smislu, pojmovi pojedinca i kolektiviteta u jednakoj meri apstraktni), pa se tako može pokazati da se kao delatni entiteti, u tumačenju društvenih promena, pored pojedinaca pojavljuju i klase, društveni pokreti itd. (analiza prelaza iz feudalizma u kapitalizam, npr., kreće se najčešće na nivou proučavanja velikih društvenih grupa – interesa velikih zemljoposjednika, sitnih zakupnika zemlje, trgovačke buržoazije, a tek potom na nivou uloge pojedinaca – Kalvina, Fugera, Kromvela itd.).

Postoje i pokušaji da se prevaziđe suprotstavljanje strukturalnog i akterskog pristupa u tumačenju društvenih promena. Jedno takvo nastojanje predsta-

vlja Gidensova/Giddens „teorija strukturacije“, prema kojoj se strukture i akteri jedinstveno pojavljuju u ljudskoj praksi: strukture ne postoje izvan delanja aktera (pojedinaca!), jer su njihov proizvod, a, s druge strane, pojedinci mogu delati samo unutar ranije stvorenih struktura (Giddens, 1979). U okviru nešto razvijenijeg ovakvog stanovišta, koje se naziva „kritičkim realizmom“, tvrdi se da strukture – kao istorijski proizvodi ljudskog delanja – predstavljaju opšte uslovljavajuće okvire delanja aktera, unutar kojih oni mogu da odabiraju različite strategije. Drugim rečima, polje mogućnosti ljudskog delanja je strukturalno ograničeno (u različitoj meri u različitim okolnostima), pri čemu se izabranim strategijama delanja proizvode nove ograničavajuće strukture. U tom se smislu i relativni uzročni domašaj struktura i aktera u nekoj društvenoj promeni mora uvek konkretno analitički utvrđivati (Keat and Urry, 1987).

3. Osnovna teorijska stanovišta o društvenim promenama

Kada je reč o različitim teorijskim stanovištima o društvenim promenama, razvijenim u pojedine „pravce“, ona su počela da se formulišu polovinom XIX veka, i to s oblikovanjem evolucionizma. Iako se, u kasnije vreme, pojava evolucionizma u društvenim naukama često vezivala za širenje uticaja Darvinovog tumačenja nastanka vrsta putem prirodnog odabiranja na društvene pojave, to je shvatanje pogrešno. H. Spenser, kao začetnik ovog pravca u sociologiji, bio je pod neposrednim uticajem Maltusa i formulisao je neke svoje osnovne ideje pre izlaska Darwinove studije (sam termin evolucija Spenser je široko upotrebljavao, dok ga je Darwin prihvatio kasno i bez entuzijazma). U stvari, ideja o progresivnim etapama istorijskog razvoja čovečanstva prisutna je u sociologiji od samog njenog osnivanja (s kraja XVIII i početka XIX veka), i predstavljala je samorazumljivo stanovište u vremenu naglog ekonomskog i političkog uspona kapitalizma, i prihvatili su je u bitnim crtama autori najrazličitijih, pa i suprotstavljenih, teorijskih stanovišta (kao, npr., Spenser i Marks).

Spenserova je osnovna ideja, koja do današnjih dana predstavlja jednu od glavnih crta različitih evolucionih teorija, da se opšti napredak (u prirodi i društvu) prvenstveno pojavljuje u obliku postepenog prelaska nekoherentnih homogenih populacija u koherentne heterogene populacije. To je stanovište, preko Dirkema, kasnije preraslo u temeljan funkcionalistički postulat o funkcionalnoj diferencijaciji, koja predstavlja ključni činilac povećanja adaptabilnosti nekog sistema. Spenser je razvio i klasifikacijski okvir društvenog razvoja, prema kojem ovaj prolazi kroz četiri stadijuma: jednostavnog društva, kompleksnog društva, dvostruko kompleksnog društva i fazu civilizacije. Prirodne razlike između pojedinaca, koje vode podeli rada, a čiji se oblici postepeno učvršćuju u hijerarhijske obrasce i zatim institucionalno podržavaju, predstavljaju osnovu evolutivnog kretanja društva.

Među klasičnim evolucionistima neophodno je pomenuti i Morgana, čije je materijalističko shvatanje takođe ostavilo duboke tragove na kasnije oblikovanje evolucionističke teorije. Naime, prema Morganu, u osnovi društvenog ra-

zvoja stoji razvoj tehnologije, koji počiva na materijalnim potrebama ljudi i nastojanju da se usavrše sredstva za njihovo zadovoljavanje. Tako Morgan deli ljudsku istoriju na tri osnovne faze: varvarstvo, divljaštvo i civilizaciju, pri čemu se one međusobno diferenciraju s obzirom na glavni tehnološki pronalazak koji odvaja višu fazu od niže (pronalazak vatre, lončarstva, pisma itd.).

Kao osnovne opšte crte klasičnog evolucionizma najčešće se navode sledeće osobenosti: shvatanje o jedinstvenoj logici sveukupne ljudske istorije; usmerenost promena, uz postojanje faza kroz koje prolaze sva društva; njihova neizbežnost, imanentnost i jednolinearnost; kumulativnost i nepovratnost; progresivnost. Potrebno je odmah naglasiti da se ove opšte karakteristike ne odnose na sve autore u jednakoj meri i da se kod mnogih od njih često nailazi na stanovišta koja odstupaju od rigidnih pojednostavljenja, na koja su ih svodili kritičari (pre svega pomenuta difuzionistička tradicija).

Marksovo shvatanje društvene promene po mnogim svojim važnim karakteristikama blisko je klasičnom evolucionizmu (kao i Engelsevo, pa zatim i marksističke teorijske orijentacije u celini). Naime, i Marks je istoriju, u saglasju s preovlađujućom devetnaestovekovnom orijentacijom, a pod Hegelovim neposrednim uticajem, shvatao kao progresivno oslobađanje ljudskih stvaralačkih potencijala. Ljudski rad, primarno usmeren na zadovoljavanje fundamentalnih materijalnih potreba, čini opštu osnovu istorijskog razvoja, a ljudska delatnost u sferi proizvodnje života – materijalna sredstva/tehnologija, uz ljudska znanja i veštine („proizvodne snage“) – kao i društveni odnosi koji se u toj oblasti uspostavljaju („proizvodni odnosi“), čine determinističku osnovu organizacije istorijskih društvenih oblika (politička, pravna, naučna, kuturna itd. „nagrada“). Pošto nivo razvoja proizvodnih snaga uslovljava oblike proizvodnih odnosa (a zatim, dalje, i ukupnih društvenih oblika), i pošto je taj razvoj imanentan, istorijsko napredovanje proizvodnih snaga neizbežno nameće i promenu proizvodnih, a zatim i ostalih društvenih odnosa (epoha revolucije). Istorijska dinamika proizvodnih snaga i odnosa pojavljuje se kao smena „društveno-ekonomskih formacija“: prvobitne zajednice, robovlasničkog, feudalnog, kapitalističkog i – budućeg – komunističkog društva (oko univerzalnog linearnog modela smene razvojnih faza Marks se kolebao, pa je povremeno uvodio i druge društveno-istorijske oblike: azijski, germanski i slovenski način proizvodnje). Sami proizvodni odnosi konstituišu se prvenstveno oko načina na koji se kontrolišu sredstva za proizvodnju (čiji je pravni izraz vlasništvo), na osnovu kojeg se uspostavlja klasna struktura društva. Podela društva na interesno neprijateljski suprotstavljene klase (vlasnika i nevlasnika), koje se nužno sukobljavaju, čini dinamičku pretpostavku istorijskih promena.

Pošto Marks nije napisao sistematsku studiju o društvenim promenama, neke njegove osnovne ideje ostale su nedovoljno razrađene i međusobno teško uskladive. Najveći broj njegovih formulacija blizak je linearno-determinističkoj orijentaciji, po tome što podrazumeva imanenciju, progresivizam (s komunizmom kao krajnjim ciljem razvoja), razvojne faze, ekonomski – ponekad sužen na tehnološki – determinizam i t. sl. Nasuprot tome javljaju se iskazi o istoriji

kao ljudskom proizvodu, o višelinearnosti, relativnoj autonomiji umetničkog razvoja itd. Posebno je važno istaći da naglašavanje uloge klasne borbe u istorijskom razvoju snažno približava Marksa akterskom pristupu tumačenja društvenih promena (nasuprot njegovom preovlađujućem strukturalnom stanovištu), i to naročito kada ističe da je razvijena klasna svest proleterijata neophodna pretpostavka komunističkog preobražaja društva. Ovim svojim uvidima Marks prevazilazi ograničenja klasičnog evolucionizma i približava se savremenim tumačenjima društvenih promena (dajući podlogu i za neke novije marksističke orijentacije).

Kritika klasičnog evolucionizma vodila je tokom prve polovine XX veka do povlačenja ovog pristupa, da bi – polovinom XX veka – on bio obnovljen od strane tzv. neoevolucionista. Prvo značajnije stanovište u tom okviru formulisali su antropolozi G. Čajld i L. Vajt, koji su u svojim studijama, eksplicitno se pozivajući na Marksa, dokazivali da neolitska i urbana revolucija (Čajld), odnosno kulturna evolucija (Vajt), počivaju na tehnološkom razvoju (pri čemu Vajt posebno naglašava značaj ovladavanja energijom). Dž. Stjuart razvio je pojam multilinearne evolucije, pokazujući da oblici tehnološko-ekonomskog razvoja, i na njima zasnovani politički i kulturni obrasci, zavise od prirodnih uslova u kojima su društva situirana. Različitost okoline („ekološke niše“) uslovljava i raznolikost adaptacionih društvenih oblika, pri čemu tehnološko-ekonomsko uslovljavanje nije kruto determinističko nego probabilističko, po čemu se Stjuartovo stanovište približava darvinističkom shvatanju evolucije. Na sličnom je tragu M. Salins / Sahlins razlikovao opštu evoluciju, u okviru koje se odvija napredujući proces sociokulturnog razvoja (uz rastuću adaptabilnost i sistemsku kompleksnost), od specifične evolucije konkretnih kulturnih tipova, unutar koje raznovrsnost adaptacija na specifičnu okolinu može dovesti, u slučaju „preterano“ uspešnog prilagođavanja na malo promenljivu okolinu, do stagnantnih sociokulturnih oblika. Najzad, među savremenim autorima treba pomenuti Herisa i njegovo shvatanje materijalističkog evolucionizma. Za Herisa evolucija je bilo kakva strukturalna transformacija sociokulturnog sistema, u okviru koje deluje princip tehno-okolinskog i tehno-ekonomskog determinizma (kasnije nazvanog infrastrukturnim, s obzirom na Herisovo razlikovanje infrastrukture, strukture i superstrukture/nadgradnje kao komponenti sociokulturnog sistema). Determinizam počiva na prioritetu materijalnih ljudskih potreba. Snažno oslanjanje na Marksa dopunjeno je, međutim, ovde modernim multilinearim shvatanjima, pa se tako u ljudskoj istoriji, prema Herisu, mogu naći raznovrsni konkretni procesi paralelnih, konvergentnih i divergentnih evolucija, pri čemu posebnu ulogu imaju okolina (ograničeni resursi) i pritisak rastućeg stanovništva.

U sociologiji su za obnovu evolucionističkog stanovišta najzaslužniji Parsons i Lenski. Za Parsonsa su društva ciljno orijentisani sistemi, koji teže da se prilagode okolini, prvenstveno putem strukturalne diferencijacije. Rast diferencijacije omogućava adaptivno usavršavanje ljudskih društava. Društveno-istorijski razvoj karakteriše pojava šest evolucionih univerzalija: društvene stratifikacije; kulturne legitimacije; birokratije; tržišta i novca; univerzalnih normi; i

demokratskih ustanova. S obzirom na to, u istoriji se mogu razlikovati tri opšte razvojne društvene faze: prvobitna, prelazna (arhaična i napredna/istorijska carstva) i moderna. Dok su Parsonsova osnovna shvatanja vrlo bliska klasičnom evolucionizmu, Lenski se mnogo više približio neoevolucionizmu u antropologiji. Tako on smatra da postoje snažne paralele između biološke i sociokulturne evolucije, jer obe sadrže procese kontinuiteta, inovacije, selekcije i evolucije. Ali, između njih postoje i važne razlike: ljudska evolucija predstavlja proces povećanja sposobnosti društva da mobilize energiju i informacije radi ovladavanja okolinom. I zatim, sociokulturnu evoluciju karakteriše proces difuzije, kao i postojanje svesnih i nameranih promena.

Ukratko, savremena evolucionistička stanovišta razlikuju se od klasičnih po nizu karakteristika. Odbacuje se ne samo linearnost nego i kontinuiranost razvoja (tako se naglašava da su se za veliki deo stanovništva životni uslovi pogoršavali – u smislu dužine i intenziteta rada, npr. – od vremena neolitske/ poljoprivredne revolucije, pa sve do pojave savremenog industrijskog društva). Činoci razvitka smatraju se istorijski specifičnim (npr. rast stanovništva, uz retke resurse i ratne i unutar društvene konflikte, u ranijim periodima; razvoj tehnologije i prikupljanje i obrada informacija u kasnijim; svesno usmeravani procesi promena i t. sl.). Veliki značaj pridaje se difuziji, a dalji ishodi društvenog razvoja smatraju se otvorenim itd.

Radikalnu kritiku evolucionističkog shvatanja društvenih promena predstavljalo je cikličko stanovište. Iako je i ono dugotrajno prisutno u društvenoj misli (od Herodotovog ciklusa političkih režima do Vikoovih/Vico smenjivanja epoha anarhije/divljaštva i reda/civilizacije), ovde će se pomenuti samo relativno noviji autori: Danilevski i Špengler/Spengler među filozofima, Tojnbi/Toynbee kao predstavnik istoričara, i sociolozi Pareto i Sorokin. Zajedničko za Danilevskog i Špenglera jeste insistiranje na potpunom diskontinuitetu između istorijskih epoha, koje počivaju na bitno različitim kulturnim/vrednosnim obrascima. Svaka epoha prolazi kroz ciklus rađanja (u kojoj se njena kulturna osobenost kristalizuje), razvoja (cvetanja), opadanja i nestajanja. Među kulturama, prema Špengleru, ne može biti nikakvih sadržinskih veza, one se ne rađaju iz nekih posebnih uzroka već imaju svoju sudbinu, koja se spolja može samo intuitivno shvatiti.

Tojnbi, naprotiv, misli da se istorijski ciklusi (pojava, uspon, opadanje i nestajanje civilizacija) mogu uzročno, empirijski, objasniti pomoću mehanizma izazova i odgovora. Spoljašnji izazovi (prirodni i društveni), na koje kreativne manjine nalaze adekvatne odgovore, a koje dobrovoljno usvaja većina stanovništva, predstavljaju činioce uspona. Nesposobnost nalaženja kreativnih odgovora, i nametanje neuspešnih rešenja većini silom, dovode do društvenih sukoba i mogućeg sloma civilizacije, pri čemu se unutar nje mogu razviti osnove nove civilizacije (hrišćanstvo kao „larva“ zapadne i pravoslavne u helenskoj civilizaciji). Potpuni ciklusi nisu neizbežni, pa tako ni slom savremene zapadne civilizacije za Tojnbiu nije nužan.

Po Paretu su društvene promene posledica promena tri vrste elita: političkih, ekonomskih i ideoloških. Tip elite zavisi od preovlađujućih svojstava njenih članova (koja počivaju na „reziduama“, tj. imanentnim ljudskim osobenostima): društvene okolnosti nekada zahtevaju upotrebu snage, a nekada lukavstva, pa se tako smenjuju političko-vojni, ekonomsko-industrijski i ideološko-religijski ciklusi. Sorokin smatra da se sociokulturni sistemi razlikuju prvenstveno prema preovlađujućim vrednosnim sistemima, pogledima na svet, filozofijama, s obzirom na koje se u istoriji smenjuju tri supersistema: ideacioni (u kojima se realnost doživljava prvenstveno kao spiritualna), senzitivni (u kojima dominira materijalno shvatanje stvarnosti) i idealistički (koji predstavljaju mešavinu prva dva tipa). Pošto je svako od navedenih tumačenja stvarnosti samo delimično istinito i ne može da zadovolji ukupne ljudske potrebe, njihova istorijska smena je neizbežna.

Kritika evolucionističkog tumačenja društvenih promena razvijana je i u okviru istorizma, čiji su klasični predstavnici Diltaj/Dilthey (u filozofiji) i Veber (u sociologiji). Prema Diltaju, između prirode i ljudskog sveta postoji ontološka razlika, jer u prirodi vlada mehanička uzročnost, a u društvu sloboda, svrha i vrednosti. S obzirom na jedinstvenost ljudske ličnosti, u istoriji je i događajnost jedinstvena. Stoga su, naspram uzročnog metoda kojim se objašnjavaju prirodne pojave, duhovne nauke usmerene na razumevanje – utvrđivanje značenja koja delatni pojedinci pridaju svojim akcijama i njihovo povezivanje u smislene celine. Istorijske epohe se međusobno razlikuju prema vrednostima koje čine njihovo integrativno središte. Veber je, nasuprot Diltaju, naglašavao (pored razumevanja) i važnost uzročnog objašnjenja u društvenim naukama. Na Diltajevom tragu, smatrao je da su vrednosne orijentacije jedan od ključnih činilaca ljudskog delanja, pa je u skladu s tim razvio svoje stanovište o suštinskom značaju protestantske (kalvinističke) etike za nastanak kapitalizma.

Među stanovištima koja se bave tumačenjem novijih društvenih promena, neophodno je pomenuti teoriju modernizacije, koja se razvila posle Drugog svetskog rata, kao pokušaj da se objasne mogućnosti razvoja zemalja „trećeg sveta“. U širem smislu, ova teorija pripada korpusu evolucionističkih shvatanja. U prvom periodu, interpretativni okvir bio je preuzet iz klasičnog evolucionizma: nerazvijene zemlje razvijaju se prema jedinstvenom obrascu koji su uspostavile zemlje Zapada, a cilj je njihovog razvoja da se izgrade tržišni i demokratski oblici koji postoje, prvenstveno, u SAD, kao vodećoj zapadnoj zemlji. Pored ekonomskih i političkih promena, kao pokazatelji modernizacije uzimaju se i industrijalizacija (uz komplementarnu deagrarijaciju), urbanizacija, širenje masovnog obrazovanja, a ispituju se i promene u kulturi, vrednostima, tipu ličnosti itd. Kasnije se modernizacijska teorija više približava neoevolucionističkom modelu, prihvatajući višelinearnost i otvorenost društvenih promena i napuštajući ideju o međusobnoj isključivosti tradicionalnih i modernih društvenih obrazaca. Poseban podsticaj u novije vreme stanovište modernizacije dobilo je posle sloma socijalističkih poredaka, čiji se preobražaj nastoji objasniti sa stanovišta ove teorije.

Poslednjih decenija značajna je pojava tzv. nove istorijske sociologije, nastale na ukrštanju različitih uticaja: neomarksizma, N. Elijasa / Elias, socijalne istorije (prvenstveno škole *Anala*) itd. Autori ovog usmerenja insistiraju na jedinstvu društvenih nauka, na postavljanju „velikih istorijskih pitanja“ (o osnovnim mehanizmima društvenih promena, npr.), zalažu se za tumačenje promena u sklopu procesa dugog istorijskog trajanja, kao i za korišćenje uporednog metoda, ali ističu i važnost analize svakodnevnog života, uloge pojedinaca itd.

L i t e r a t u r a

- Alexander, J. C. and P. Colomy (eds) (1988), *Differentiation Theory and Social Change: Historical and Comparative Approaches*, Columbia University Press, New York.
- Boudon, R. (1986), *Theories of Social Change: A Critical Appraisal*, Polity Press Cambridge.
- Giddens, A. (1979), *Central Problems in Social Theory*, Macmillan, London.
- Keat, R. and J. Urry (1987), *Social Theory as Science*, Routledge and Kegan Paul, London and New York.
- RSHKJ (1973) – *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska, Novi Sad.
- Sanderson, S. (2007), *Evolutionism and Its Critics*, Paradigm Publishers, Boulder–London.
- Smit, D. (2001), *Uspon istorijske sociologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Sztompka, P. (1994), *The Sociology of Social Change*, Blackwell, Oxford UK, Cambridge USA.
- VRSR – I. Klajn i M. Šipka (ur.) (2006), *Veliki rečnik stranih reči i izraza*, Prometej, Novi Sad.